

УДК 338.242.42

Ушенко Н.В.

*доктор економічних наук, професор кафедри економіки
Національного авіаційного університету***СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ****SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE STATE****АНОТАЦІЯ**

У статті розкрито регуляторну функцію держави у модерзації основоположних суспільних і нагальних соціальних питань в країні через визначення концептуальних засад та стратегічних напрямів розвитку соціальної держави з використанням сучасного інструменту суспільного та соціального діалогу як відповідальності. Охарактеризовано законодавчо-нормативне закріплення відповідальності між суб'єктами взаємодії у «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020». Представлено бачення щодо спрямованості прояву соціальної відповідальності держави через досягнення перспективних національних завдань Цілей Сталого Розвитку, підкріплена ідентичними позиціями бізнесу, суспільства та громадян.

Ключові слова: соціальна відповідальність, соціальна держава, довіра, нерівність, справедливість, людський розвиток, соціальний розвиток, соціальна напруженість, державне регулювання.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыто регуляторную функцию государства в модерации основных общественных и насущных социальных вопросов в стране посредством определения концептуальных основ и стратегических направлений развития социального государства с использованием современного инструмента общественного и социального диалога как ответственность. Охарактеризовано законодательно-нормативное закрепление ответственности между субъектами взаимодействия в «Стратегии устойчивого развития» Украина - 2020». Представлено видение направленности проявления социальной ответственности за достижения перспективных национальных задач Целей Устойчивого Развития, подкрепленная идентичными позициями бизнеса, общества и граждан.

Ключевые слова: социальная ответственность, социальное государство, доверие, неравенство, справедливость, человеческое развитие, социальное развитие, социальная напряженность, государственное регулирование.

ANNOTATION

The article discloses the regulatory function of the state in the moderation of fundamental social and urgent social issues in the country through the definition of conceptual foundations and strategic directions of social state development using the modern instrument of social and social dialogue as a responsibility. The legislative-normative consolidation of responsibility between the actors of interaction in the Strategy for Sustainable Development "Ukraine-2020" was characterized. The vision of the direction of manifestation of social responsibility of the state through the achievement of promising national tasks of the goals of sustainable development, supported by identical positions of business, society and citizens, is presented.

Keywords: social responsibility, social state, trust, inequality, justice, human development, social development, social tension, state regulation.

Постановка проблеми. Ринкова економіка ефективна настільки, наскільки це забезпечується свободою трансекцій і цінними важелями. Але в суспільстві наявний широкий обсяг некомерційних видів діяльності, які необхідні як для фактичного існування ринку, так і для

його ефективності, та нецінових важелів, які для ринку ніяк не цікаві. Загалом економічні і соціальні відносини регулюються не тільки ринком і не стільки ринком, скільки фундаментальною системою інститутів, які визначають мотивацію економічної і соціальної поведінки, а також форму соціально-економічної стратифікації суспільства, пропорціями між доходами різних соціально-професійних груп і масштаби економічної нерівності. Забезпечення повноцінного функціонування цієї системи інституцій є невід'ємною функцією держави.

Ті обставини, що в ринковій економіці дохід є основним символічним виразом соціального статусу, само по собі не повинно викликати заперечень. Але в цьому випадку держава повинна регулювати розподіл доходів таким чином, щоб статусні переваги ефективно відображали пріоритети довготривалого розвитку суспільства. Якщо держава цього не дає, то виникає конфлікт інституціональних схем, на які орієнтуються полярні групи суспільства, що інтерпретується як конфлікт між ефективністю і справедливістю. Це провокує зниження довіри між суб'єктами взаємодії, зокрема держави і бізнесу та відповідно орієнтує інституційне середовище на короткотермінові економічні інтереси. У такому середовищі схильність до інновацій різко знижується, а мотивація економічної і соціальної поведінки зводиться до форсування отримання найближчих зисків. Потребу орієнтації на перший сценарій (із вищерозглянутих граничних) додатково підтверджує існуючий суспільний запит щодо орієнтованості стратегічного вектору розвитку країни і в напрямі розбудови інтелектуальної економіки регуляторними засобами, спрямованими на збалансування економічних і соціальних потреб.

Зважаючи на пріоритетну регуляторну функцію держави у модерзації основоположних суспільних і нагальних соціальних питань в країні, доцільно зосередитися на концептуальних засадах та стратегічних напрямках розвитку соціальної держави з використанням сучасного інструменту суспільного та соціального діалогу як відповідальність.

Посилення впливу глобалізаційних процесів на відтворення людського капіталу загострює для нашої країни потребу створення механізму державного регулювання відтворення людського капіталу, маючи також на увазі створення умов щодо суттєвого поліпшення якості

життя, забезпечення продуктивної зайнятості населення, сприяння доступу молоді до якісної освіти, розвитку загальної та професійної культури, медичного обслуговування, за яких з'являється відчуття кожною людиною своєї затребуваності на ринку праці своєї країни та дієвої платформи соціальної захисту. Нагальні соціальні проблеми, підсилені тривалим збройним конфліктом на сході України та суміщені із одночасністю трансформаційних змін, зумовленими переорієнтацією політичного курсу України, загострилися через їх достатню тривалість у подоланні, зневіру щодо пріоритетності уваги державних інституцій до них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним і практичним питанням соціальної відповідальності держави присвячено наукові праці вітчизняних учених – О. Амоші, О.Баюри, О. Грішнєвої, М. Дейч, Т. Іванової, О. Новікової, Е. Лібанової, А. Колота, О.Панькової, Л. Смолій, О. Охріменко, О. Харчишиної. Наразі гострота соціальних питань в українському суспільстві, обумовлена чутливістю людського чинника до змін та логічно виникаючими складнощами реформування з проєкцією на державний та суспільний устрій, демонструє наявність складних проблем у сфері соціальних відносин. До них можна віднести надлишкову економічну нерівність населення та збільшення розриву між доходами багатих і бідних верств населення, значні розбіжності у рівнях ефективності економічної діяльності у галузевому розрізі, наслідком яких є втрати від неповноцінного розвитку і використання людського капіталу; відсутність реалізації намірів реалізації інноваційної стратегії, при якій науково-технічний розвиток в країні мав би можливість спиратись на підґрунтя новітніх рішень, які задекларовані в Україні та давно використовуються в розвинутих країнах.

Постановка завдання – визначення соціально-економічних передумов та спрямованості підтримки та нарощування соціальної відпо-

відальності держави в умовах реформування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Концептуально новий підхід, покладений в основу концепції людського розвитку полягає в тому, що дохід треба розглядати не як кінцеву мету, а як засіб, що дозволяє розширити людський вибір в отриманні освіти, можливостей тривалого і здорового життя, формуванні такого способу життя, яке людина вважає найбільш відповідним її розумінню і потребам. Тобто вона розглядає розвиток людини як мету і критерій суспільного прогресу, а система пріоритетів, яка формує концепцію людського розвитку – покладена в основу методичної бази міжкраїнних порівнянь в статистичній та динамічній Рейтингу України за індексом людського розвитку (ІЛР) та його зміни в контексті загальних тенденцій рейтингів країн представлено у табл. 1.

За "Звітом ООН про людський розвиток 2016" [3] Україна займає 84-е місце, опинившись між Вірменією та Йорданією. Але, незважаючи на це, Україна залишається в групі країн з високим індексом людського розвитку, яку починають Білорусь, Оман, Барбадос, а завершують Сомалі, Мальдивські Острови, Узбекистан. Лідерами рейтингу у 2016 році стали Норвегія, Австралія, Швейцарія, Німеччина, Данія, а групу з високим рівнем розвитку.

Аналітичний прогноз людського розвитку в Україні, здійснений О.Власюком з використанням техніки прямого планування, показав найбільшу ймовірність (0,47) ІЛР за сценарієм «Розвиток». За експертними оцінками, на сучасному етапі державотворення (2012 рік) впливовість на людський розвиток в країні розподілена серед акторів наступним чином: законодавча влада (30%), виконавча влада (36%), олігархи (13%), громадські організації (6%), США (5%), Росія (6%), ЄС (4%). На думку вченого, сумарний вплив на людський розвиток в країні законодавчої та виконавчої влади (66%) демонструє їхню здатність закріпити та активі-

Таблиця 1

Динаміка ІЛР України на основі узгоджених даних часових рядів, нових складових показників і нової методології

Рік	Очікувана тривалість життя при народженні, років	Очікувана тривалість навчання, років	Середня тривалість навчання, років	ВНД на душу населення за ПКС 2011р., дол.	Значення ІЛР
1990	69,9	12,3	9,1	10,835	0,705
1995	67,9	12,0	10,4	5,008	0,666
2000	67,3	12,6	10,7	4,672	0,668
2005	67,7	14,2	11,1	7,210	0,713
2010	68,2	14,7	11,3	7,752	0,726
2011	68,3	14,9	11,3	8,102	0,730
2012	68,4	15,1	11,3	8,196	0,733
2013	68,5	15,1	11,3	8,215	0,734
2014	71,0	15,1	11,3	8,178	0,747
2015	71,1	15,3	11,3	7,361	0,743
Δ	-1,7	+3,0	+2,2	-3,474	+0,038

Джерело: складено автором за даними ПРООН

зувати позитивні тенденції у цьому напрямку, запобігти конфліктному протистоянню різновекторних суспільно-політичних сил, зорієнтувавши свої цілі на забезпечення людини до вільного розвитку та формування за європейськими стандартами громадянського суспільства [1, с. 9].

Зважаючи на спорідненість інструментів соціальності та довіра, відстежимо її рівень у площині українського соціуму. За даними моніторингу соціально-економічних очікувань населення протягом 2005–2014 рр., проведеного Центром «Соціальний моніторинг» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ ІЕП НАНУ у співпраці з УІСД ім. О. Яременка [4], у частині вимірювання рівня довіри до основних соціальних і політичних інститутів країни для українського суспільства традиційним стало переважання негативних очікувань і низького рівня довіри до більшості соціальних інститутів суспільства (рис. 1).

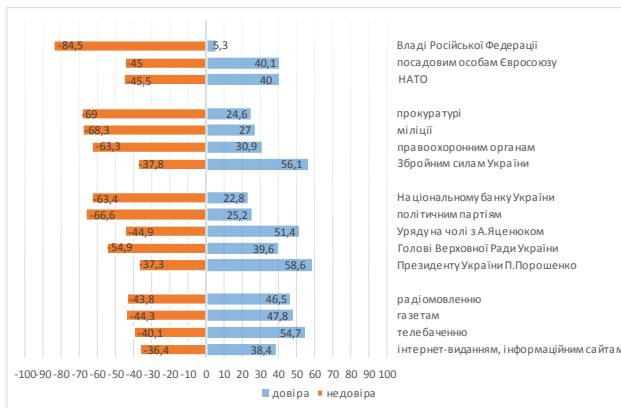

Рис. 1. Рейтинг інституційної довіри в Україні у 2014 р., %

Джерело: складено автором за даними моніторингу [4, с. 13-16]

На початку жовтня 2014 р. позитивний баланс довіри мали: Президент України П. Порошенко, уряд на чолі з А. Яценюком, Збройні сили України, засоби масової інформації та Інтернет-видання; політичні партії, зважаючи на активну передвиборчу діяльність, дещо покращили свій імідж в очах дорослого населення, але зберігають негативний баланс довіри. У жовтні 2014 р. дещо знизився рівень довіри до Президента України П. Порошенка порівняно з серпневими результатами [4, с. 11-12].

Підтримувати та продовжувати відновлення довіри інституцій можна тільки на засадах соціальної відповідальності, що додатково підтверджує доцільність огляду процесів щодо суспільного, соціального та економічного розвитку в Україні на засадах соціальної відповідальності.

За результатами експертного опитування, проведеного у 2013 році Інститутом економіки промисловості НАН України, було визначено

високий рівень її впливу на рівень корупції (73,6%), конкурентоспроможності (52,5%), розвитку людського потенціалу (61,4%), виконання міжнародних зобов'язань щодо сталого розвитку (59,5%), упровадження Глобального договору ООН-Україна (39,3%), а також ступінь реалізованості міжнародного стандарту ISO-26000 (55,7%), вимог зовнішніх інвесторів щодо розвитку корпоративної культури (48,1%) [2, с. 114].

Для об'єктивного аналізу та напрацювання конкретних заходів щодо поліпшення ситуації в цьому напрямку логічним є представити результати цього ж експертного опитування у частині встановлення основних перешкод у становлення соціальної відповідальності держави (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка основних перешкод у становленні соціальної відповідальності держави в Україні, %

Що головним чином перешкоджає становленню соціальної відповідальності держави?	
Домінування особистих інтересів і лобіювання інтересів бізнес-структур у системі державного і регіонального управління	73,4
Низький рівень духовно-моральної культури владної еліти	63,3
Концептуальна несформованість і нереалізованість принципів соціальної держави	46,2
Нерозвиненість системи суспільного контролю за діяльністю органів влади	43,7
Нерозвиненість важелів мотивації та стимулювання для активізації процесів соціального інвестування	38,0
Немає ефективних стимулів і регуляторів підвищення соціальної відповідальності бізнесу	37,3
Нерозвиненість законодавчого й договірнього регулювання соціальної відповідальності	33,5
Відсутність підготовки у ВНЗ України фахівців із професії «Соціальний аудитор», «Експерт із соціальної відповідальності бізнесу», «Менеджер із соціальної та корпоративної відповідальності» (за Держкласифікатором професій ДК003:2010)	17,1
Нерозвиненість механізму державно-приватного партнерства	16,5
Інформаційний вакуум щодо соціальної відповідальності, відсутність системи обліку та моніторингу	15,8
Слабка адаптація кращих міжнародних практик і стандартів соціальної відповідальності для їх застосування в Україні	15,2
Відсутність санкцій за невиконання міжнародних зобов'язань України державними і регіональними органами влади	10,1
Відсутність урахування в оцінці діяльності Президента України й уряду місця України в міжнародних рейтингах	10,8
Інше	5,7

Джерело: [2, с. 126]

За оцінками відділу соціальної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

джен [7], соціальна напруженість в суспільстві пов'язана з рівнем матеріальної забезпеченості, напруженості у сфері зайнятості, медико-демографічної ситуації, умов життя. Причому інтегральний показник соціальної напруженості вказує, що в Україні у 2015 р. ситуація з соціальною напруженістю дещо погіршилась у порівнянні з попереднім періодом, проте темпи її зростання значно уповільнились (рис. 2).

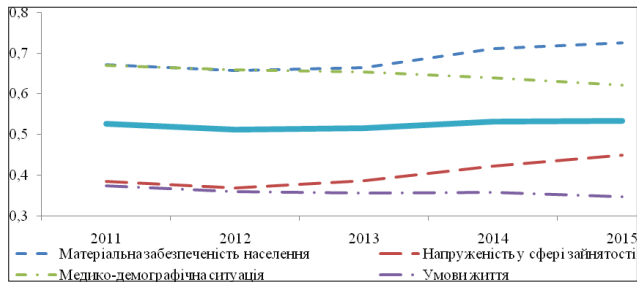

Рис. 2. Динаміка рівня соціально-економічної напруженості в Україні у 2011-2015 рр.

Джерело: розрахунки фахівців відділу соціальної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень [7]

Значущість соціальної відповідальності, яка через слабку розвиненість у системі соціальних відносин не відповідає національним інтересам країни, зростає. 87,3% експертів при відповіді на запитання «Які загрози національної безпеки пов'язані з нерозвиненістю соціальної відповідальності?» вважають, що без її формування, становлення та запровадження зростатимуть загрози національної безпеки (табл. 3).

Економічним проявом людського розвитку слід визнати відтворення людського капіталу, яке відноситься до проблем загальносистемного рівня. В умовах вільного ринку мотивація людини до відтворення її людського капіталу має реалізовуватися через розширене відтворення, яке природно поєднує економічні інтереси індивідуума та держави, що виявляється у посиленні індивідуального та суспільного інтересів. Ніхто не заперечує, що рівень і якість людського капіталу виконують роль головного чинника розвитку складних соціально-економічних систем, але і не поспішає реалізовувати. Це актуалізує потребу посилення обґрунтованості та встановлення збалансованої взаємозалежності між відтворенням людського капіталу і економічною результативністю на засадах справедливості.

До основних емних та об'єктивних соціально-економічних передумов трансформаційних змін у відтворенні людського капіталу в Україні слід віднести: поглиблення глобалізаційних процесів, подальшу інтелектуалізацію праці, гуманізацію економічних відносин, орієнтованість суспільства на мінімізацію екологічних загроз та інших складових безпеки життя. Враховуючи такі реалії сьогодення як падіння життєвого рівня, високу смертність населення, активіза-

Таблиця 3
Оцінка вагомості загроз національної безпеки, пов'язаних із нерозвиненістю соціальної відповідальності, %

Які загрози національної безпеки пов'язані з нерозвиненістю соціальної відповідальності?	
Низький рівень і якість життя, високий рівень бідності, несформованість середнього класу	60,1
Десоціалізація відносин у трудовій сфері, зниження цінності праці, низька якість трудового життя, нерозвиненість трудових компетенцій	58,9
Зниження соціальної згуртованості та патріотизму, несформованість національної згоди	56,3
Зміни соціальних норм поведінки членів суспільства і його інститутів, розвиток ідеології споживацтва	52,5
Нерозвиненість громадянського суспільства й демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини та громадянина	50,6
Низький рівень конкурентоспроможності національної економіки	34,2
Втрата темпів економічного розвитку	24,7
Нереалізованість моделей інноваційного розвитку	18,4
Посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України	13,9
Загострення демографічної кризи. Вимирання націй	13,3
Інше	5,7
Важко відповісти	4,4

Джерело: [2, с. 52]

цію міграційного руху, які засвідчують, що в Україні не можна існуючі умови вважати сприятливими для нароццування та використання людського капіталу. Сучасний стан відтворення людського капіталу в Україні характеризується недостатнім рівнем економічного розвитку країни, що також відображається на функціонуванні системоутворюючих сфер людського капіталу – охорони здоров'я, освіти та професійної підготовки, а також недосконалістю партнерських відносин у соціально-трудовах відносинах, незбалансованістю на національному ринку праці, що проявляється у збільшенні розриву між накопиченим людським капіталом та можливостями сфери зайнятості. Тому пріоритетними завданнями забезпечувального управління соціальним розвитком в Україні, здатним зменшити соціально-економічну напруженість та закласти базову основу покращення якості та рівня життя населення є зростання рівня доходів та забезпечення сфери продуктивної зайнятості. Бажаність досягнення цих цілей не тільки не втрачає своєї важливості, а зважаючи на поглиблення негативних процесів тільки посилює їх пріоритетність.

Концептуальні основи та принципи державного регулювання відтворення людського капіталу як системне поняття визначається своєю неоднорідністю. Тому його спрямованість доцільна не тільки в інноваційному напрямку,

а першочергово - в контексті забезпечення умов соціального розвитку. При цьому система державного регулювання відтворення людського капіталу повинна базуватися на міжнародно-визнаних принципах: цілісності, ефективності, адекватності, незалежності, прозорості, урахування громадської думки, передбачуваності.

Слід зважати, що у стратегічному аспекті забезпечення соціального розвитку в Україні визначено в результаті реалізації комплексу реформ, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікованою Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII, і Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» (схвалена Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5).

Метою Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі, задля чого рух уперед передбачається здійснювати за такими векторами: розвитку, безпеки, відповідальності, гордості. Зокрема, згідно цього програмного документу, вектор відповідальності - це забезпечення гарантій, що кожен громадянин, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального та приватному секторах. Територіальні громади самостійно вирішуватимуть питання місцевого значення, свого добробуту і нести будуть відповідальність за розвиток всієї країни. За вектором відповідальності передбачається реалізація 14 реформ та програм розвитку: децентралізація та реформа державного управління; реформа регіональної політики; Програма національної єдності та підтримки національних меншин; Конституційна реформа; реформа виборчого законодавства; реформа системи соціального захисту; Пенсійна реформа; реформа системи охорони здоров'я; реформа у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів; реформа у сфері захисту прав споживачів; Програма популяризації фізичної культури та спорту; Програма здорового способу життя та довголіття; реформа освіти; Програма розвитку для дітей та юнацтва [5]. Цим стратегічним документом чітко визначено позиція держави щодо відповідальності, згідно з яким кожна територіальна громада отримує можливість впливати на своє майбутнє, свій добробут та розділяти відповідальність за всю країну. Це також передбачає реалізацію демократичних принципів кожним громадянином своєї участі у пропонуванні та реалізації ініціатив у межах територіальних громад.

Слід зазначити, що Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» у зв'язку з ухваленням на Саміті ООН у 2015 році зі сталого розвитку 17 глобальних «Цілей сталого розвитку (ЦСР) на період до 2030 року» потребує перегляду та продовження на вказаний період. Що стосується адаптації глобальних завдань, то ця робота була зосереджена на конкретизації адаптованих гло-

бальних завдань ЦСР та встановлення індикаторів з урахуванням національних особливостей [6]: 1) подолання бідності; 2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства; 3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці; 4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх; 5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток; 6) забезпечення наявності та сталого управління водними ресурсами та санітарією; 7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх; 8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх; 9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям; 10) скорочення нерівності; 11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів; 12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; 13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками; 14) збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку; 15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх сталому використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття; 16) сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях; 17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку. При проведенні моніторингу досягнення встановлених на національному рівні індикаторів досягнення ЦСР доцільно дотримуватися встановленого п'ятирічного терміну у періодичному контролі – 2020 та 2025 роках та у завершальному контролі – у 2030 році. Саме у досягненні цих пріоритетних цілей і має проявитися соціальна відповідальність держави, підкріплена ідентичними позиціями бізнесу, суспільства та громадян.

Висновки. Отже, з метою підтримки та нарощування довіри держава через свої інституції має здійснювати моніторинг соціальних індикаторів та ідентифікувати соціальні проблеми чи можливості та відповідно координувати їх вирішення, використовуючи потенціал взаємодії всіх соціальних партнерів з метою забезпечення соціально-економічної безпеки.

В економічній площині підвищення ефективності використання людського капіталу

можливе через посилення соціально-економічної політики держави щодо подолання бідності, зменшення розшарування населення, запровадження гнучкої податкової політики, раціоналізації соціальних трансфертів, орієнтації на формування середнього класу, легалізації тіньової діяльності і незареєстрованих доходів, поглиблення на засадах соціального партнерства співпраці з об'єднаннями роботодавців та профспілок у соціальній сфері, підвищенні їх ролі у колективно-договірному регулюванні праці, підвищення потреби економіки у інтелектуалізації праці тощо. Це сприятиме побудові в Україні соціально-орієнтованої ринкової економіки та поширенню сучасних європейських стандартів якості життя, чим і має бути засвідчена соціальна відповідальність держави.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Власюк О. Перспективи людського розвитку / О. Власюк // Україна: аспекти праці. – 2012. – №8. – С. 3-9.
2. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія / О.Ф. Новікова, М.Є. Дейч, О.В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2013. – 296 с.
3. Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого / Пер. с англ.; Программа развития ООН. – М.: Издательство «Весь Мир», 2017. – 284 с.
4. Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.): наукова доповідь / [Балакірева О.М., Серета Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.]; НАН України; ДУ “Ін-т екон. та прогнозів. НАН України”. – К., 2015. – 78 с.
5. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» (схвалена Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
6. Цілі сталого розвитку: Україна [Національна доповідь 2017] / Міністерство економічного розвитку і торгівлі. – К., 2017. – 174 с.
7. Яценко Л.Д. Ризикогенні фактори соціальної напруженості в Україні: аналітична записка [Електронний ресурс] / Л.Д. Яценко, О.О. Коломієць, К.О. Ковязіна; Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/soc_naprzh-b1dbb.pdf